

D E N E Y

Nermi Uygur

L'expérience ("Deney") dile getirdiği kavram, içinde yer aldığı koleksiyon, bir de yazarı bakımından okuru kendine çeken bir yapıt. Şüphe yok ki "deney" kavramı, neyi başkonu olarak seçerse seçsin, yöntemi ve amacı ne olursa olsun, eski ya da yeni pek çok felsefenin en önemli kavramlarından biridir. İşte bu adı taşıyan bir kitabın, Jean Lacroix gibi ince bir düşünürün yönettiği "Initiation Philosophique" ("Felsefeye Giriş") çeşidinden bir koleksiyonda (yazı kurulunda Fransanın tanınmış felsefe profesörleri bulunan, Paris'teki "Presses Unversitaires" Yayınevinde çıkarılan bir koleksiyonda) yer alması okurun okuma isteğini kamçılıyor. Kitabın yazarı da, özellikle Descartes araştırmalarıyla geniş ilgi toplamış olan Sorbonne'lu bir profesör, 2. Dünya Savaşından sonra Fransanın ileri gelen felsefe kafası Ferdinand Alquié'dir.

Ama şimdiden söyleyem ki, genel tutumunun modernliğine (1957 basımıdır), yeryer dilindeki örnek güce, pedagoji bakımından başarılı anlatımlarına rağmen, problemleri işleyip derinleştirmede tam bir hoşnutluk sağlamıyor kitap. Bu da çok kez konudan, deney *probleminin* birlikte getirdiği dallıbudaklı zorluklardan ileri geliyor. Bu zorluklar Alquié'nin ele almasını, (hepsi hepsi 103 sayfaya sıkıştırdığı) çözümleri, vardığı sonuçları yakından kavuşturduğumuzda belirecektir sanıyorum.

"Deney'e yaklaşmanın birçok şekli vardır. Bunların herbiri bizi başka başka problemlerin karşısına koyar. Bu problemler üst-üstü-üstü bir sıraya göre düzenlenemez : ortaklaşa bir ölçekleri yoktur. Yine de karışmalarına engel olmak gerekir" (S. V). Bu başlangıç sözlerinden de anlaşıldığı gibi, Alquié deneyin *değişik* araştırmalara konu olduğu bilinciyle işe girişiyor. Ona göre, deney, ilkin tektek bilimlerin koşul tuttuğu bir kavramdır. Ama bi-

lim adamı çok kez deney üzerinde iş görmekle birlikte deneyi uzun uzun incelemeye zaman ayırmaz. Deneyi ancak ondan beklediklerine ulaşamadığı durumlarda araştırmaya koyulur. Gözlemcinin ("observateur"ün) deneydeki rolü, objektiv'liği bozup bozmaması bakımından geçici olarak ilgilendirir bilgini. Bilen süje'yi de bütünüyle didiklemeğe geçmez bilgin; bundan ötürü, deneyin "metafizik" temellerine indiği de yoktur. Alquié'ye göre deney, bir yöntem olarak da "deneysel yöntem" ("méthode expérimentale"), tabiat bilimlerine özgü tabiatı soruşturma biçimi, tabiat bilimlerinin hiçbir dalında tümüyle incelenmez. Çünkü "sözün tam anlamında bir felsefe problemi olarak deney" (S. VI) metodolojik bir soru değildir. Metafizik bir sorudur deney. "Deneyin özü nedir?", "Neden deney diye birşey vardır?", "Deneyi olanaklı kılan koşullar nelerdir?", "İnsan için deneyin önemi nedir?" ...—, işte deneyi işlemesini güden metafizik sorular aşağı yukarı bunlar Alquié'ye göre. Yalnız bu soruları incelemek için deneyler yapmak gerekmez; çünkü bunların hepsi sırf düşünmeye dayanan sorulardır.

Bu soruları da Alquié, herbirini altbölümlere ayırdığı 4 bölümde inceliyor. İlk bölüm (S. 1-19) "Deney Kavramı" ("La notion d'expérience"); ikincisi (S. 25-33) "Duyulur Deneyle intellektuel Deney" ("L'Expérience sensible et expérience intellectuelle"); üçüncüsü ise (48-64) "Ahlâk Deneyi ile Estetik Deney" ("Expérience morale et expérience esthétique"); dördüncü bölüm de (S. : 73 - 97) "Deneyin Anlamı" ("Signification de l'expérience") başlığını taşıyor.

İlk bölümde Alquié çeşitli *deney tanımları* üzerinde duruyor. "Birşeyi denemek", "fizik deneyi yapmak", "deneyleri olan insan" gibi günlük dilde kullanılan sözlerle işe başlayıp deney sözünden genişçe ne anlaşılabileceğini, kısa da olsa, belirtmeye çalışıyor. Bu arada vardığı sonuçlar, kitap boyunca görüşlerini güden ana-tezlerden birine götürüyor kendisini : Deney deyince yalnız bir edilme, bir passivlik anlaşılmaz; sırf alıcılık olarak deneye hiçbir yerde raslanmaz; deney *aynı zamanda* etkenliktir, aktif davranmadır. Böylece deneyin, hangi anlamda olursa olsun, yalnız gözlemcilik olmadığı, akıl kullanmayı da gerektirdiği beliriyor. Örneğin "deneyleri olan insan" deneylerinden bir "ders" çıkarmış olan kimsedir. Bu bağlamda "bilimsel" deneyin de "günlük" deneye ortak bir yön gösterdiğini; bilme ve denemelerimizde edilginliğin olduğu kadar etkenliğin de payı olduğunu öne sürü-

yor Alquié. Öyle ya, deneyin “tamam”, “dakik”, “yantutmayan” “objektif” bir deney olması gözlemdeki alıcılığa, ama bir o kadar da gözlemde verileni “seçme” ye, “bulma” ya, “gütme” ye bağlıdır ki, bu da bir etkenliktir. Özetlendikte şunu diyebiliriz : Alquié’ye göre, “deney” hangi alanda ele alınır sa alınsın, *karmaşık* bir olayın adıdır.

İşte böylesine karmaşık bir yapı olan deney *bilmenin* (bilginin) ana direklerinden biridir, hattâ en önemlisidir. Ondandır çeşitli felsefe akımları bilmede — hangi anlamda anlaşılırsa anlaşılınsın — deneyi üst köşeye oturtmuşlardır. Bunların ilk akla geleni de, Alquié’nin haklı olarak işaret ettiği gibi empirism’dir. Ondandır empirismi inceliyor en başta.

Empirism, Alquié’ye göre, tüm bilmeyi deneye dayatır. Gerek “balmumu” gerekse “üstü boş levha” (“tabula rasa”) benzetmeleriyle empirism hep “verilenle” bilgiyi kurmak ister. Ancak, bu isteme önemli bir gerçeğe, “verilme koşullarının” kendisine hiç dokunmaz. Salt duyumların (“sensations pures”) bilgiyi meydana getirebilmesi için, kendisi bir duyum olmayan, bir duyumdan başka, bir duyumdan fazla birden birşey olan süje gerekir. Deneyen süje’dir. Demek ki, deneye, kendisi deneyden gelmeyen, “apriori” bir temel gerekir. Birleştiren süje olmadan tektek deney verileri bilgide toplanamaz. “Ben” deneylerin koşuludur. Ben’i etken bir varlık olarak işin içine katmadan deneyi, bilgiyi açıklayamayız. Bunu yapmayan kökten empiristler büyük bir önemle sarıldıkları “deney” kavramını yetesiye ışıktandıramazlar. Bırakın ki çoğu, bu arada Hume, tezlerine karşıt da düşse, ben’e deneyden edinilmeyen bir özellik tanımaya eğilimlidir.

Gelgelelim, *idealism* de bu eğilimi aşırılaştıran düşünürlerin meydana getirdiği bir akımdır. “İdealist” adı verilen filozoflar, bilginin kuruluşunda empirism’in baştaçı ettiği deneyleri birer “engel” olarak görürler. Bu noktayı Alquié’nin göziyle baktıkta : Hamelin aprioliği deneyin ortadan kaldıramıyacağı bir başlangıç diye anlar. Leibniz’in monad’ları ise, herşeyi kendi içinden çıkarırlar; dışardan birşey deneyip edindikleri yoktur. Fichte’de obje’nin kendisini süje’ye tanıtmaması diye birşeyden sözedilmez; tam tersine, kendini olanca varlığıyla obje’ye doğrudan doğruya kabul ettiren suje’dir. Berkeley içinse, “var olmak algılanmaktır” (“esse est percipi”). Şu var ki, bütün bu idealistlerdeki süje etkenliği, deneyin varoluşunu sakatlıyor. Süje’yi bilginin biricik kaynağı diye bellemek deneyi açıklamaya yetmez çünkü. Evreni, tüm olay-

ları süje'den türetmek, keyfi birtakım çıkarımlardan ("déduction'lardan") öteye ulaştırmaz bizi.

İnancına göre, yürünecek en sağlam yol, Alquié'nin her güçlüğü çözümede başvurduğu Kant'ın yoludur. Alquié'ye göre, Kant: deneyin (özellikle fizikteki deneyin) türlü türlü koşullarıyla nasıl meydana geldiğini sormuş, böylece deneyi tam hakkını vererek incelemiştir. Kant için deney : ister teori, isterse de ahlâk alanında olsun, yalın olmayan bir yapı, çiftyanlı bir kuruluştur. Bu kurma işini *yapan* süje'dir, zihin (anlayış) aktlarıdır. Duyuların verdiğini işler bu aktlar. Süje duyu verilerinin anlaşılabilme koşuludur ("condition d'intelligibilité du donné, S. 22). Böylece bilgi alıcılık ile etkenliğin *birlikte* iş görmesidir. Duyarlığımızın, bu duyarlıktan üremeyip bu duyarlığı olanaklı kılan apriori formları vardır.

Kant'ın deney yorumunu genel olarak Fransızlara yakışan ince bir zekâ ile özetledikten sonra, Alquié, duyuya dayanan deney ile anlayışa dayanan deney arasındaki ayrılık ve bağları gözden geçiriyor. Bu konudaki düşünceleri de birkaç ana belirlenimde yoğunlaştırmakta.

Duyu organları yoluyla denenen dünya gerçekliğidir; dolayısıyla duyular algı ve bilimlerin kaynağıdır Alquié'ye göre. Duyulur : ana veri; gerçekliği duyularla biliriz; herşey duyulana geri gider. Bu apaçık. Gelgelelim salt duyum, katkısız, katışıksız duyum diye birşey yok. İnsan için varlığı yadsınamıyacak olan şey, gerçekten denediğimizi/söyliyebileceğimiz duyum değil, objedir. Bize kendini 'veren' duyulan bir nitelik olmayıp 'denenen' objedir. Alquié duyumu soyutlamaya kalkışmıyor. Ona göre, "kendi başına duyum" dünyayı öğretmez bize. Çünkü duyumun ölçeği duyum değil, objektivliktir. Ancak, obje'nin sözünü edebilmemiz için de duyulur nitelikleri işin içine karıştırmak zorundayız. Böylece, gerçek bilgiyi edinme, duyum ile obje arasında bir gidip-gelme oluyor. Örneğin, bilimler obje'yi esas almak eğilimindedir. Bilimin dünyası duyumlar bakımından değil, kendi aralarındaki kurallı ilişkiler bakımından objelerin dünyasıdır. Ama duyulur olan subjektivliktir de. Şüphesiz ki duyum subjektivdir, gene de süje değildir. Alquié'nin bir deyimiyile "süje" nin dışındadır ("Il — le sensible — demeure à l'extérieur"). Duyum süje olamaz; çünkü duyum süje'nin duyumudur. Böylece duyum hep bir ikilikte ortaya çıkar : hem objeye hem süjeye başvurmamızı

gerektirir. Şu var ki, tam olarak ne objenin yapısında ne de süjenin etkenliğindedir. Alquié'nin bir cümlesiyle (S. 32) : "Duyulur olan objede sübjektif bir işaret, süjede objektivlik ve dışta bulunma işaretidir".

Zihne, intellekt'e dayanan deneye gelince, deneyin tümüyle bir zihin işi olmadığını savunmak da, Alquié'ye göre, kapsadığı doğruya rağmen bir aşırılığı dile getirir. Çünkü bu aşırılık gerçek olanın ölçeklerini zihnin toptan kendisinde bulması, kökü zihin olmıyan, varlık kaynağı bakımından zihne bağlı bulunmayan gerçekleri, anlayışın sırf kendisiyle açıklamasıdır. İşte bu görüşe "salt rationalism" ("pure rationalisme") adını veriyor haklı olarak Alquié. Şüphesiz ki böylesine bir rationalism, bazı bilimlari, bu arada matematiği aydınlatır. Matematikteki "objeler", aklın birer kurmasından başka birşey değildir. Kültürel başlangıçları ne olursa olsun, toplumsal-pratik gereksemelerden, birtakım akıl çıkarımlarından üretilir matematik objeler. Aklın özgür koymulardır bunlar. (Tabii, bu özgürlüğün bir keyfilik olduğu da söylenemez.) Gerçi filozofların hepsi böyle düşünmez. Örneğin Kant, matematiğin baştemeli diye "uzay" ile "zamanı" öne sürer ki, bunlar da duyarlığın formlarıdır; böylece, Kant'a göre, matematik salt aklın bir kurması sayılmaz.

Bu bağlamda Alquié : matematiğin rasyonel yapısına belbağlayan filozofları, bir Descartes'ı, bir Spinoza'yı; bu filozofların rationalism'e, dolayısıyla kategorik bilgilerin biricik doğru olduğuna sarsılmaz inançlarını; bu inancın da en parlak şekliyle nasıl matematikte gerçekleştiğini hatırlatıyor. Ancak, dönüp dolaşıp Kant'çı davranışını hiç elden bırakmıyan Alquié'ye göre, anlayışın, intellektin, aklın sırf kendisiyle başbaşa kaldığı bir bilgi düşünülemez. Çünkü, mantık doğrularının (örneğin sillojismın) bile denenmesi; mantık çıkarımlarının birbirini zorunlukla kovalamasını bile denemek gerekir. Bu denemede aklın özel tabiatı, aklın belli bir istemesi, sırf keyfilikten başka bir zorlama işbaşındadır. Demek ki, matematik objelerin, dışdünyadaki objelerden bambaşka bir yapısı olan bu objelerin, dışdünyadaki objelerden 'önce' gelen objelerin de *denenmesi* gereklidir. Ne çeşitten olursa olsun, bir deneyde farkına varılmıyan obje yoktur. Böylece "fizik deneyinin" yanında *mantık deneyi*, *matematik deneyi* diye bir deney çeşidini de kabul etmeliyiz.

Yalnız, Alquié'ye göre bu kadarla tükenmez deney çeşitleri.

İnsan sadece gözleyen, düşünen bir canlıvarlık değil; isteyen, eyleyen, yaratan bir varoluştur da. Örneğin, bir vicdan azabı ne fizik ne de mantık-matematik deneye indirgenebilir. Ne var ki, bazı deneyleri birtakım *değerlere*, ahlâk ya da sanata ilişkin olsun, birtakım değerlere bağlamadan açıklayamayız. 'Bilen' bilmemizden gayrı 'değerlendiren' bir bilmemiz vardır. Değerlendiren bilmeyse, değerleri genel olarak ya değer taşıyan objelere ya da değerlendirilen süjeye dayatma eğilimindedir. Bu iki görüşe tipik örnek olarak, Alquié, N. Hartmann ile R. Polin'i anıyor. Hartmann'a göre değerler objelerdeki bağımsız apriori özlerdir. Polin'e göre ise, değer, subjektif bir yaratmanın yapıtıdır. Hartmann'daki obje düşkünlüğü, bir bakıma, özgürlüğü köstekler. Polin'deki subjektif atılış ise, değerleri keyfileştirir. Alquié günümüzdeki genel kültür havasının daha çok Polin gibi düşünenlere hak verdiğini söylüyor. İnsanları her çeşit deney bağlarından kurtarıp sözümlüğe özgür kılma dileği ağır basıyor.

Oysa bu bir aşırılıktır Alquié'ye göre. Bu aşırılığı çürütmede yürünecek en iyi yol da, *ahlâk değerlerini* nasıl denediğimizi incelemede belirir: Ahlâk deneyinde, eylemlerimize bir yüklenimin ("obligation") kendini kabul ettirdiğini yaşarız. Bu deney ise, ne lojik-teorik doğruları ne de hoş-nahoş değerlerini denemeye benzer. Yüklenimi denemede, lojik-teorik deneyin nesnel bağıllığı, hoş-nahoş değerlerinin de sübjektivliği yoktur. Yüklenim, ödev ne çeşitten olursa olsun, başka bir deneye geri götürülemez özel bir kesinlikle tanıtır kendini bize. Bu konuda da Alquié Kant gibi düşünüyor: Ödev saygısının, başka hiçbir yaşamada çözümlü erimeyen bir özellikle yaşandığını öne sürüyor. Ödevde, insan, özgürlüğünü yaşar; çünkü, ödevde tek insanın istemesi ile istenmesi gereken birleşir. Böylece, ahlâk deneyi varolan dünya olaylarını deneme olmayan, ama dünyada gerçekleşmesine yönelen bir etkenliğin denenmesidir.

Sanat değerlerinin, estetik değerlerin denenmesinde de bir Kant'çı olarak karşımıza çıkıyor Alquié. Estetik değeri ne teorik ne de pratik bir kaygının deneyine geri götürüyor. Alquié'ye göre: estetik obje, güzel şey bilgi vermeyen, ilgiye, çıkara dayanmayan bir memnuniyetin yaşanmasını sağlar.

Deneyin anlamını eksiksiz olarak kavramak istiyorsak, bütün bu deneylere, din deneylerinin, mistik değerlerin de yaşanmasını katmamazlık edemeyiz. Alquié'nin kısaca elealdığı bu deney tü-

ründeki araştırmaları şu sözle özetlenebilir : *Din deneyi* de biricik bir yaşantıdır; anlamı, ağırlığı kendi içindedir; özel bir kuru luğu vardır; başka bir deneye geri götürülemez. Değişik Tanrı tasarılarına rağmen, dindar, bu pek özel deneyde Tanrıyı yaşar. Din deneyinde Tanrıyı, İnsan-olmayı, Başka-olanı, Bağımsız, Aşkın-varlığı deneriz. Bu kendinden geçmede, bir extase da, Tanrı ile mistik bir doluşta en yüce noktasına varır bu deney.

Bütün bu incelemelerin sonunda Alquié, “metafizik deney problemi” diye bir problemi (S. 82) ortaya atıyor. Fizik, mantık, ahlâk, sanat, din deneyleri gibi özel deneylerin herbiri bizi, bu *herbir deneye anlamını veren* birşeye, başka bir şeye iteler Alquié’ye göre. Bu da, *nasıl olursa olsun deneyin olabirliğidir*. İşte buna “metafizik deney” adını veriyor Alquié. Yalnız bu deneyin kendisini deneyip denemediğimiz, deniyorsak nasıl denediğimiz pek çetrefil bir soru olarak belirir. Metafizik deney, bu bakımdan, varolması gereken bir temel, tektek deneylerin ilkesi, kökü, kaynağıdır. Buna, işte bu anlamda başka birşeye bağlı olmayan, tam tersine, başka şeylerin varolmasını olanaklı kılan bu deneye “mutlak deney” göziyle bakar Alquié. Ancak böylesine bir mutlak deneyi nasıl biliriz? Bu bilgimiz hangi bilimde gerçekteşir? Bu bilimin yöntemi nedir? Bu sorulara böylece dokunmamış olsa da Alquié, pek kestirmeden giderek şu cevapları veriyor : Mutlak deneyi doğrudan doğruya denemeyiz. (Bu bakımdan Kant’çı kendisi.) Ama, böyle bir deneyden, özel deneylerin aracılığı ile, dolaylı olarak haberimiz vardır. Bunu da, tektek deney tipleri üzerinde düşünmekle, bunları bir “reflexion” da çözümlemekle yaparız. Bu bilme felsefedir işte. Demek ki deneyleri inceliyenin kendisi deneyler yapmaz. Yaptığı, türlü türlü deneylerin varolduğunu; bunların herbirinde başka bir varlık bölgesinin verildiğini belirlemek; bu verilişleri, doğruluk ölçekleri bakımından elekten geçirmektir.

Böylesine bir tutum da, şüphe yok ki, bir *çokçuluğa*, pluralisme götürür bizi ister istemez. Deneylerin çeşitliliği felsefe tutumunda tekçiliği, monismi ortadan kaldırır ergeç. Alquié de nitelik bu yoldaki bir düşünceyle bitiriyor kitabını : “Herbir deneyin incelenmesi, bir de bütün deneylerin birbiriyle karşılaştırılması, hiçbir tekçi felsefenin, gerçekte kurulamayacağını gösterir” (S. 98).

Eserinin sonuna eklediği “Marcel Proust’ta sevgi deneyi üzerine not” (“Note sur l’expérience de lamour chez Marcel Proust”)

başlığını taşıyan dört sayfalık bir özel deney yorumu, filozoflardan çok edebiyat tarihçilerini ilgilendiren bir açıklama biryana, Alquié'nin deney üzerindeki görüşleri, ana çizgileri bakımından, önceki paragraflarda özetlemeye çalıştığım objektif belirlenimler çerçevesinde geliyor aşağı yukarı.

Deneyle ilgili olarak Alquié'nin küçük kitabında sağladıkları şunlar :

İlkin : felsefe tarihi boyunca çeşitli bağlamlar içinde ele alınıp incelenmiş olan "deney" gibi çok önemli bir kavramı başlıbaşına bir problem olarak ortaya koyuyor. Geleneksel felsefenin pek ihmal ettiği bu işi yapmakla deney kavramına ilişkin bilince, şüphe yok ki, mutlu bir derinlik kazandırıyor. Türlü türlü felsefelerin kuruluşunu, dolayısıyla kaderini örtük-açık belirlemiş olan deney kavramı, Alquié'de böylelikle epeyce bir aydınlığa kavuşuyor.

Bu temel kavramın birlikte getirdiği güçlükler, başka deyimle doğru anlamları bakımından bu kavram iyice belirlendiğinde çözülebilecek olan katkat düğümler, ayıklanabilecek dolaşımlıklar üzerinde de birçok verimli ipuçları öğreniyoruz Alquié'den.

Bu ipuçlarını sunmadaki yalın anlatış ve pedagoğça üslup Alquié'nin kitabını gerçekten de çekici kılıyor. Ama, hiç çekinmeden söyleyebiliriz: bu özellik, kitabın, meslekten filozoflar için de deney kavramına ilişkin yararlı bir derleyip toplama olmasını alıkoymuyor. Hattâ bazan yeni yeni araştırma dürtülerine yolaçabiliyor böylece kitap.

Ancak, şu da örtük kalmasin : Alquié zaman zaman aydınlık olamıyor. Fazlaca bağlı kaldığı "varoluşçu" ("existentialiste") bir hava içinde konuşuyor. Bu, her bölüme eklediği kitapların listesinden de belli. Kant biryana, klâsik düşünürlerden pek azına pek az yer ayırmış. Daha çok, felsefe ile edebiyat sınırları arasındaki kitapları, varoluşçuluğun içinden düşünen kitapları salık veriyor.

Tabii ki, bir soru çıkıyor karşımıza bu durumda : çözüm sonuçlarına sıkı sıkıya bağlandığı Kant ile bu modern düşünürler arasında ne gibi bir bağ var? Kant ile bu Alquié'nin pek sevdiği düşünürleri ne dereceye kadar uzlaştırabiliriz? Bana öyle geliyor ki, bu, yalnızca Alquié'nin sözünü ettiği değişik felsefeleri

bağdaştırmak bakımından değil (kendi başına alındıkta, bunun ne önemi olabilir?) karmaşık deney problemini ışıklandırmak bakımından, özellikle sorulması gereken bir soru. Bu soruyu Alquié cevaplandırmıyor ama, bizi bu soruyu açıkça sormaya itelediği için, başka hizmetleri yanında, kitabında başarılı bir çalışma ortaya koyuyor şüphesiz.

Nermi Uygur